

REANA SENJKOVIĆ

Institut za etnologiju i folkloristiku

Šubićeva 42

HR – 10000 Zagreb, Hrvatska

reana@ief.hr

 orcid.org/0000-0002-0360-5553

Ovaj rad nalazi se u otvorenom pristupu i može se distribuirati u skladu s odredbama licencije CC BY-NC-ND 4.0 HR

Članak propituje različita tumačenja „post-socijalističke/post-komunističke nostalgije“ usporedbom s tumačenjima „nostalgjskih osjećaja i praksi“ u zapadnoj Europi i Sjedinjenim Američkim Državama. Također, uspoređuje iskaze o prošlosti i sadašnjosti rada i zaposlenosti koje su zabilježili istraživači u zapadnoj Europi i Sjedinjenim Američkim Državama s onima koje su istraživači projekta TRANSWORK prikupili opsežnim terenskim istraživanjem u Hrvatskoj. Temeljem te usporedbe predlaže da bi se znanstveno zanimanje za „nostalgiju“ u zemljama istočne Europe – koje se uobičajeno tumači kao izraz želje da se razumije neočekivano razočaranje životom „nakon socijalizma“ ili, u tek manjem broju radova, kao izraz postimperijskoga simptoma koji upreže nostalgiju da bi orijentalizirao europski Istok – moglo vidjeti i kao napor u obrani neoliberalnoga režima (rada).

Ključne riječi: *nostalgija, rad, zaposlenost*

UVOD

Nakon što su se građani europskih socijalističkih zemalja našli u novom političkom, društvenom i ekonomskom okružju, prošlosti njihove svakodnevne ponudila se nova perspektiva.¹ Isprva, znanstvenici koji su došli sa Zapada otkrili su ono što su očekivali ili i „znali otprije“: dugotrajnu i snažnu čežnju za dobrima tržišne ekonomije i liberalne demokracije. Dok su oni izvještavali o stezi, oskudici i strategijama preživljavanja, domaći istraživači radije su razmatrali „subverzivnu“ kulturu, koja je bujala odozdo, najčešće iz subkulturnih izbi nadahnutih popularnom kulturom kapitalizma. Poslije nekoga vremena, kada se zapazilo da promjena političkoga, društvenoga i ekonomskoga sustava nije

¹ Ovaj rad financirala je Hrvatska zaklada za znanost projektom Transformacija rada u posttranzicijskoj Hrvatskoj (IP-2016-06-7388).

donijela očekivano zadovoljstvo, počelo se pisati o propustima u pretvorbi i privatizaciji, kljentelizmu i drugim „prežiticima socijalističkoga mentaliteta“, porastu društvenih razlika, novom „divljem kapitalizmu“ i „krnjoj demokraciji“. Otprilike istodobno istraživači su čuli i zabilježili prve iskaze u kojima su građani društava „u tranziciji“ govorili o boljem životu u socijalizmu. Otkriće post-socijalističke/post-komunističke nostalgije počelo je puniti stranice znanstvenih časopisa, zbornika znanstvenih radova i znanstvenih monografija.²

Još 2004. godine Maya Nadkarni i Olga Shevchenko zapazile su da je nostalgija postala središnjim pojmom u tumačenju odnosa građana nekadašnjih europskih zemalja državnoga socijalizma prema nedavnoj prošlosti. „Zbog čega je“, zapitale su se, „[nostalgija] postala tako raširena – kao fenomen i kao konceptualna kategorija koja ujedinjuje različite fenomene kulture širom regije“ i „[š]to je zajedničko tim nostalgijama, a čini ih različitima od nostalgija drugdje“ (Nadkarni i Shevchenko 2004:488). Šest godina poslije Maria Todorova parafrazirat će prvu rečenicu Marxova i Engelsova *Komunističkog manifesta* kojim su Nadkarni i Shevchenko započele svoje razmatranje „politika nostalgije“: „Bauk kruži akademskim svijetom: istraživanje post-komunističke nostalgije“ (Todorova 2010:1). Fenomen se razložio na različite inačice „dobre“ i „loše“ nostalgije. Ponegdje, vidio se kao komodifikacija simbola komunizma i time trijumf kapitalizma (dakle, kao praksa kojom se prazni značenje snažnih i važnih simbola komunizma), ponegdje pak kao opasna vezanost za kulturu (i politiku!) prethodnoga razdoblja (usp. Nadkarni i Shevchenko 2004:490). No, bez obzira na svoju političku orijentaciju (koja sudjeluje u razlikovanju iskaza sugovornika prema nekoj od binarnih podjela nostalgijskih osjećaja)³ mnogi analitičari složili su se u tom da se radi ili o čežnji zbog čežnje same (jer njezin je objekt ionako nepovratno izgubljen), ili o žalovanju za „moralnom i političkom izvjesnošću *idealizma* prije 1989.“ i željama koje su ionako bile nedostižne (ibid.:491 i 495–496; moj naglasak).

„Nostalgija [...] je“, u uvodu često citirane knjige Svetlane Boym *The Future of Nostalgia*, „čežnja za domom koji više ne postoji ili nikada nije postojao“. Ona je „osjećanje gubitka i izmještenosti“, ali i „romansa s vlastitom fantazijom“ koja „može preživjeti samo u vezi na daljinu“ (Boym 2001:xiii). No, za Boym, nostalgija može biti ne samo jalova, nego i produktivna, ne samo restorativna, nego i refleksivna, ne nužno retrospektivna, nego i prospektivna.: „*Fantazije o prošlosti* koje su određene potrebama u sadašnjosti imaju izravan utjecaj na stvarnost u budućnosti. [...] refleksivna nostalgija ima sposobnost

² Ovaj odlomak krajnje je pojednostavljen i ponešto pristran pokušaj sažimanja dijela literature koja se zanima za „običan život u socijalizmu“ i doživljaj prijelaza „iz socijalizma u kapitalizam“, ali i mog iskustva sudjelovanja na znanstvenim skupovima o tim temama. Uzoran pregled relevantne literature ponudila je Larissa Zakharova (2013).

³ U tom smislu naročito se zanimljivom čini podjela na reakcionarnu i progresivnu nostalgiju (Smith i Campbell 2017:613).

pobuditi višestruke razine svijesti“ (ibid.:xvi i 50, moj naglasak). Takvo promišljanje „crvene nostalgije“ s vremenom će steći zamjetan broj meritornih pobornika. Daniela Koleva je opisuje kao „unatrag gledajuću utopiju, tj. čežnju za idealiziranom prošlošću koja ukazuje na deficite sadašnjosti“, pa se odlučuje istaknuti njezin „potencijal za samopozicioniranje, [ponovno] uspostavljanje društvenih veza i simboličko suočavanje s promjenama“ (Koleva 2011:417–418). Također, u „Uvodu“ zborniku *Anthropology and Nostalgia* Olivia Angé i David Berliner (2016 [2015]) svoja su promišljanja saželi kako slijedi: „Daleko od toga da je riječ samo o bijegu od nepovratnosti prošlosti, ili o politički nesubverzivnim [...], nostalgичnim lamentima: [nostalgija kao afekt, diskurs i praksa] može uključivati moralnu kritiku sadašnjosti i alternativu za suočavanje s društvenim promjenama [...]. Katkad, nostalgija je 'oružje' [...]. [Može imati] 'osnažujuće djelovanje' i 'kritički potencijal'“ (ibid.:5).

S druge strane, kako god je razumjeli, upozorio je Dominic Boyer, post-socijalistička/post-komunistička nostalgija „participira u civilizacijskom diskursu dugog trajanja koji nudi čvrstu masu istočnoeuropske nazadnosti kao osnovnu točku iz koje zapadna Europa iscertava svoju luminoznost, svoju okrenutost budućnosti, zapravo samu svoju 'europskost'“ (Boyer 2010:22). Drugim riječima, „istočnoeuropsku nostalgiju morali bismo promatrati uvijek i kao *postimperijalistički simptom*, simptom sve izraženije manične potrebe u zapadnoj Europi da istočnu Europu fiksira u prošlosti“ (ibid.:23; usp. npr. Kovačević 2008:20; Rabikowska 2013:3 i 12).⁴ Promotrimo li je u skladu s tim prijedlogom, post-socijalistička/post-komunistička nostalgija nije jedno od istočnoeuropskih identitetskih sidrišta, nego alat u izvedbi modela normalizacije zapadnoeuropske (i američke) krize identiteta koju je prouzročio završetak razdoblja Hladnoga rata (Wæver 1992; Hanhimäki 2014:673).

Svakako, nije moguće ući u trag impulsima koji su pomicali konceptualne okvire istraživanja post-socijalističke/post-komunističke nostalgije. Neki od njih su se, vjerojatno, vodili adoptiranim i prilagođenim tezama kojima je znanost Zapada do tada tumačila zapažanja o nostalgiji u vlastitom okružju, nerijetko započinjući podsjećanjem na to da je pojam nostalgije prvi put upotrijebio Johannes Hofer 1688. godine da bi imenovao osobito stanje čežnje za domom što su ga osjećali švicarski vojnici, ratujući za račun različitih europskih vladara. Tištile su ih, po Hoferu, malodušnost, melankolija i nepostojanost osjećaja, uz napadaje beznadnoga plača, gubitak apetita i pokušaje samoubojstva (Davis 1977:414–415; usp. npr. De Vries i Hoffmann 2018:7; Bonnett 2010:5). „Do izbijanja nostalgije često dolazi nakon revolucija“, ustvrdila je Svetlana

⁴ “[N]astojanja na oblikovanju zajedničkog europskog sjećanja“, zapazila je i Sabina Mihelj, „često uključuju teške pregovore u kojima se stavovi istočnih Europljana prema prošlosti ocjenjuju sa stajališta dominantnih zapadnih narativa“ (Mihelj 2017:242).

Boym i kao primjer navela Francusku revoluciju (Boym 2001:xvi). Neki autori naveli su i starije primjere, upozoravajući na odgovarajuće reference u Homerovim i Hipokratovim radovima, pa i u *Bibliji* (Martin 1954:93). Najčešće, ipak, radi se o kritici „desničarske reakcionarne politike, koja promatra prošlost kroz sentimentalne emocije da bi je učinila možda ne savršenim, sli svakako boljom od sadašnjosti“ (Smith i Campbell 2017:612). Time, nostalgija je stekla oznaku „reakcionarne bolesti“ (ibid.:614), no s obzirom na to da takvo određenje jasno otkriva političku poziciju kritičara valja mu dometnuti i ocjene prema kojima su ljevičarske „urbane elite“ sklone stereotipizirati radničku klasu kao reakcionarno nostalgičnu (Bonnett 2010:131).⁵ Nostalgija je, upozorio je Alastair Bonnett, „politički mobilna emocija“ (ibid.:3).

U polemičkom članku o fenomenu nostalgije objavljenom 1988. godine Kathleen Stewart je odlučila razumjeti nostalgiju i kao gradivni materijal za zamišljanje i proizvodnju budućnosti. Ovdje, taj članak je zanimljiv ne samo zbog toga što upućuje na moguće uzore kasnijim „utješnim“ tumačenjima fenomena post-socijalističke/post-komunističke nostalgije,⁶ nego i stoga što nudi primjer života stanovnika okruga Raleigh na istoku SAD-a nakon što su zatvoreni ugljenokopi i nezaposlenost je postala „potpuna i konačna“. Nekadašnji rudari su nostalgični, zapazila je Stewart, ali „ne kao turisti koji snimaju uokvirene scene s uobičajene udaljenosti, nego kao prognanici u vlastitoj domovini, bolno se držeći zblizenosti u svijetu koji ih je već napustio“ (Stewart 1988:235).

SJEĆANJA NA RAD I ZAPOSLENOST NA DOMAĆEM TERENU

U članku koji sam prije spomenula, o „politikama nostalgije“, Maya Nadkarni i Olga Shevchenko priključile su se nizu rezultata sličnih istraživanja u europskim zemljama koje su izašle iz razdoblja državnoga socijalizma navevši iskaz Vere, čistačice iz Moskve, koja im je rekla da je prije 1990. godine živjela lagodnije. „Ne tvrdim da komunisti nisu krali“, objasnila je komentirajući prakse korupcije u 1990-ima, „da, krali su. Ali mi to nismo znali, nismo to morali vidjeti“ (Nadkarni i Shevchenko 2004:506). „Ako se kritika politike

⁵ Chiara Bonfiglioli zapazila je da su se u nekim zapadnoeuropskim državama, „naročito onima u kojima su postojali snažni antifašistički pokreti otpora i komunističke partije [...] pojavile određene artikulacije post-socijalističke nostalgije za radikalnom prošlošću“ (Bonfiglioli 2011:121).

⁶ Naime, Stewart primjećuje, pozivajući se na Baudrillardov pojam hiperrealnosti, sljedeće: „U svijetu gubitaka i nestvarnosti nostalgija je sve važnija kao 'fantazmatska, parodijska rehabilitacija svih izgubljenih referentnih okvira'. Ali to ovisi o tome gdje stojite: s jednog mjesta u kulturnom krajobrazu nostalgija je shizofrena oduševljenost [...] običnom sadašnjosti koja promatra slike radi slika samih; s drugog mjesta ona je naslikana budna želja da se uokviri sadašnjost kulture u odnosu na 'drugi' svijet – da sadašnjost postane objektom kulture koji je moguće vidjeti, prisvojiti, odbaciti, poremetiti ili od kojeg se može 'učiniti nešto'.“ (Stewart 1988:227–228).

ovdje prikriva kao nostalgija“, upozorile su Nadkarni i Shevchenko, „*i sama nostalgija se prikriva kao nepristran iskaz*“ (ibid.; moj naglasak):

„Uzimajući u obzir Verina politička uvjerenja (kroz 1990-e konzistentno je glasala za komuniste) moglo bi se doći u iskušenje da se postavi pitanje o političkoj neutralnosti njene nostalgije. Ipak, čini se poučnim usporediti njena sjećanja [...] s iskazima mladih Rusa i Mađara o njihovim sjećanjima na materijalnu kulturu i osobne živote u razdoblju socijalizma. Refren koji se ponavlja u sjećanjima na stvari koje su posjedovali, na avanture u pionirskim kampovima ili na druženja u školi ne zvuče različito od Verinih [...]: 'blesavo, ali lijepo: dio mog života'. Zbog čega takvi iskazi liberalnim čitateljima zvuče ideološki prihvatljivije od Verinih razmišljanja?“ (ibid.:506–507).

Ovaj tekst fokusira se na problematiku rada i zaposlenosti izborom navoda iz objavljenih istraživanja stranih autora te izborom iz tematski usmjerenih razgovora koje su suradnici projekta *Transformacija rada u posttranzicijskoj Hrvatskoj* (TRANSWORK 2017-2021) obavili sa sugovornicima različite dobi i različitoga društveno-ekonomskog statusa u svim krajevima Hrvatske, od Pule, Rijeke i Čakovca do Iloka i Dubrovnika. Preciznije, riječ je o onim dijelovima razgovora u kojima su jednako sugovornici sa Zapada i naši sugovornici iskazali „nostalgijska sjećanja“ (na rad i zaposlenost) kakva, kako tvrde Nadkarni i Shevchenko, „pripadaju manje atraktivnoj i politički opasnijoj vrsti restorativnih [nostalgijskih sjećanja]“ (Nadkarni i Shevchenko 2004:507). Uočila ih je Svetlana Boym, upozorivši da „ne razlikuju stvaran dom od zamišljenog“ nego, štoviše, rade na „izgradnji izgubljenog doma“ i „zatvaranju pukotina u sjećanju“, pa su stoga našla mjesto i u podlozi recentnih buđenja nacionalnih i religijskih osjećaja. „Restorativna nostalgija“, istaknula je Boym, „*ne misli o sebi kao o nostalgiji, nego radije kao o istini i tradiciji*“ (Boym 2001:xvi, moj naglasak).⁷ S druge strane, pozivajući na oprez u interpretaciji nostalgijskih sjećanja i nostalgijskih praksi, Nadkarni i Shevchenko naglašavaju da nostalgiju valja razlikovati od ostalih vrsta „ulaganja u prošlost“ (Nadkarni i Shevchenko 2004:504), da nije moguće jasno razdvojiti manifestacije „refleksivne“ i „restorativne“ nostalgije i da je „jezgra političkog značaja nostalgijskih praksi određena širom društveno-političkom logikom postsocijalističkog razvoja, tako da jednake prakse, ili čak iste namjere koje aktiviraju te prakse, ispunjavaju radikalno različite društvene funkcije ovisno o kontekstu u kojem se događaju“. Također, zapazile su generacijsku razliku među sugovornicima

⁷ Takvo tumačenje nostalgije (koja „kotač povijesti vraća unatrag“) „proganja razne struje ljevičarske misli“ temeljem Marxova određenja radikalne revolucije, zapravo posudbe krilatice koju je, prema Matejevom evanđelju, izrekao Krist: „Revolucija 19. stoljeća mora pustiti mrtvima da pokopaju svoje mrtve, kako bi se dokopala svog vlastitog sadržaja“ (Natali 2004:13).

koji su iskazivali nostalgijske osjećaje. Subjekti njihovih istraživanja stariji od 50 godina često su naglašavali ekonomsku depriviranost starije generacije i osjećaj otuđenosti od post-socijalističke stvarnosti. Taj nalaz interpretirale su kao stanje koje je Pierre Bourdieu nazvao *histerezom habitusa*, kao „uznemirujući nedostatak uklapanja internaliziranih dispozicija pojedinca i novih 'pravila igre' koja ih neprestano podsjećaju na to da su izgubili mogućnost djelovanja i kontrolu“ (ibid.:504–509).

U tri godine terenskih istraživanja suradnici na projektu TRANSWORK napravili su 132 tematski usmjerena razgovora. Zanimale su nas promjene koje su se dogodile u prostoru rada nakon 1990. godine, a potom i nakon globalne financijske krize 2007./2008. i pristupanja Hrvatske Europskoj uniji 2013. godine. Da bismo o tome znali morali smo doznati i o sjećanjima na uvjete života i rada u razdoblju kasne industrijalizacije kroz koju je Hrvatska, tada jedna od republika socijalističke Jugoslavije, prošla u razdoblju nakon 1950-ih. Neki naši sugovornici ponovili su "formulu" tvrdnje kojom je Vera Mayi Nadkarni i Olgi Shevchenko opisala prekretnicu iz 1990-ih: „[U] onom sistemu si mogao raditi, krast i živiti, a u ovom sistemu oni radu, oni krađu, oni žive. Mi ne živimo, niti radimo, niti krademo“ (Zadar, lipanj 2017., vozač u mirovini); „Istina je, krali su, uzimali su [...], ali su dali radnicima“ (Zagreb, ožujak 2018., umirovljena radnica tvornice Sintal). Ipak, zamjetna većina sugovornika starije životne dobi odlučila se za iskaze u prilog oštrijoj opreci:

„[...] ovde, u Komandi, ja sam tu radila, ja imam vojnu mirovinu [...] bila sam servirka, oficirima sam piće, marende dilila [...] i cili svoj staž. [...] Meni je bilo najljepše dok je bio Tito [...], pa neka svi govore šta oće. Ovo sve lopovi. Ja bi otišla u Vladu i odnila onu moju plaketu što su mi poslali i onu zlatnu medalju i rekla: 'Evo vam i ovo. Jer ono sve što smo mi zaslužili, vi ste pokrali' Nije potreba danas da ja gladujem, ja kupim boce... Sve što popiju po domu [umirovljenika] ja kupim i nosim predat da bi ja mogla sebi kupiti kilu voća. Jel to sramota? To je sramota [plače].“ (Šibenik, ožujak 2020., žena 80 – 90 godina).

Mirovina ove naše sugovornice jedva dostaje za troškove smještaja u domu za starije i nemoćne. Sin je, rekla nam je, posjećuje jednom mjesečno, i tada joj da nešto novaca za osnovne higijenske potrepštine. Za razliku od njezine očite depriviranosti, nekadašnji električar u trogirskom brodogradilištu i prije odlaska u mirovinu uspio je steći imovinu koja je danas na dobrobit njegove djece. U svojoj priči on niže topose značajnoga broja zabilježenih pripovijedanja o radu u zemljama čije je ime većim dijelom druge polovice prošloga stoljeća sadržavalo pojmove „narodna“ i/ili „socijalistička“: teškoga/napornoga rada, osjećaja ponosa zbog nekadašnje uspješnosti poslovanja poduzeća i zbog vlastitih postignuća u radu i temeljem rada te, naposljetku, horizontalne i vertikalne solidarnosti u poduzeću:

„Trideset godina sam radia u Brodogradilištu Trogir. [...] rad u škveru, to je strašno teški rad, to su velike plohe [...] U ono vrijeme nosili su radnicima na brod i mlijeko i [...] čaj sa rumom, toliko se radnik poštivao. Postole, odijela, čizme, zaštitno [odijelo]..., sve su imali. Ja sam u penziji od '94. [...]. Ja sam električar, meni je bilo u poduzeću odlično [...]. Bilo je novaca, gradila se jedna kuća, druga kuća, apartmani, sve sa 10 prsta [...]. Za mene je život bio odličan, ali uz naporan rad. [...] Nas je bilo 2500 radnika škvera, a 1000 kooperanata. [...] Radili smo dokove, radili smo sve živo, to je bilo slavije: dvadesetdevetoga [studenog; Dan Republike] plaću, plaću i po viška, Nove godine, plaću, plaću, Prvi maja plaću viška! Živio se. [...] Ja sam ponosan, ja sam napravio ovu kuću i još apartmana [...]. Stanove su davali [...] Bili su komunisti uvijek, ja nemam protiv njih ništa, oni su dragi meni ljudi, ali mijenjali su stanove kako su oni htjeli. [...] Ja znam ljude koji su zarađivali više od mene, imaju dvosobni, trosobni stan, one male sobice, nema vrtla, nema ničega, nisu ništa napravili svojoj djeci. Lako dok su djeca mala [...]. Ja imam kuću [...]. Meni su davali stan, pošto sam ima troje djece, ali ja sam rođen na selu, volio sam uvijek malo oko vrtla [...]. Jednoga dana predsjednik komisije [...] veli on [...]: 'Mali moj, sutra dijelimo kredite. Bi li ti kredit, ili stan?' [...] Ja kažem: 'Ja sam mladi radnik, godinu i pol dana sam ovdje, ko će meni dat stan i kredit?' Kaže: 'Ne vodi brigu'. [...]' (Trogir, ožujak 2020., muškarac 80 – 90 godina).

U priči 20-ak godina mlađe žene, nekada tajnice u šibenskoj Tvornici elektroda i ferolegura, naročito su naglašeni elementi solidarnosti i osjećaja jednakosti među radnicima, bez obzira na podrijetlo i obrazovanje. Uz to, njezini majka i otac radili su u istom poduzeću (majka u tvorničkoj ambulanti) i, kao i naš sugovornik iz Trogira, svojim plaćama uspjeli su izgraditi kuću. Za razmjerno lagodan život, kako otkriva ova priča, bila je zaslužna i devalvacija 1980-ih:

„Počela sam '79. [...] mater i otac radili, lipo su me tamo ubacili [...] i to je tako, u ono doba kad si se zaposlio, to je moralo bit doživotno. [...] Ja nisam bila vezana na TEF samo svoj radni staž, nego i materin i ćaćin [...] tako da sam ja saživljena sa tim, cili život, ka dite... [...] Ja bi se sutra vratila u TEF. Možda je to stvar godina, možda je to stvar moje mladosti, mog prvog zaposlenja, ne znam, al' u svakom slučaju tamo ka da je neko same dobre ljude skupio. [...] Tamo je dakle bilo od nepismenih ljudi do vrhunskih intelektualaca, od ljudi [...] iz centra grada do seljaka di nije struja, voda do tog trena došla, koji su putovali [...] do posla. [...] To je bilo stvarno svakakvih sorti, ali šta ti je god tribalo, šta ti je god tribalo

svak će ti napraviti, bilo da treba popraviti peglu [...], bilo da treba nešto sašiti, to je bilo svih struka, svih zanata [...] a' bez neke zbrke, nereda. I [...] još jedna stvar u TEF-u [...], mi smo imali Servis. Dakle to je bilo, bilo je to po nekakvim radnim jedinicama organizirano, po pogonima i radnim jedinicama, a taj Servis, on je negdi pri kraju [...] TEF-a, prije njegovog raspada, bilo je 100 ljudi. Dakle tu su bili ljudi koji su godinama bili izraubani, znači il' su se odali alkoholu, ili su bili radno nesposobni zbog nekakvih nesrića privatnih [...], uglavnom to su bili ljudi koje smo mi plaćali [...], pričamo i o 70-ima i o 80-ima [...] ti su ljudi bilo ono: ajd odnesi papir nekome [...] to su bili ljudi koje su jednostavno pustili na miru da dočekaju svoju mirovinu. U ono doba socijala je bila u svima nama više prisutna, ili su mogućnosti bile bolje, sad ne znam u koju kategoriju bi to stavila, ali [...] takvih stvari danas fali. [...] Kod nas je sindikat bio jak [...] pa su se naputovali mater, ćaća: Rusija, toplice, [...] na skijanje [...]. Zimnicu [...] Pršuti su visili ka bumbete [...], kasa uzajamne pomoći [...], televizije Samsung [...] ti si moga cili zid imat televizija, ne bi ni ositija na plaći, još je bila devalvacija [...]. [Majka i otac] jednu plaću bi išli na te potrepštine šta bi kupovali, a drugu plaću bi živili s njom i kuću gradili.“ (Žaborić, ožujak 2020., žena 60 godina).

Kao i neka druga velika poduzeća Željezara u Sisku imala je vlastitu ambulantu, dječji vrtić, brijačko-frizerski salon, kemijsku čistionicu, praonicu rublja, pa i cvjećarnicu, a kupila je ili izgradila odmarališta za svoje radnike i njihove obitelji u Rogaškoj Slatini, Malinskoj, Bakru, na Pagu... (Tadić 2017:9). Toga posljednjeg prisjetio se jedan od naših sugovornika:

„Išao sam dolje, kako se zove ona Željezarina... Na moru je bio veliki hotel baš za radnike. [...] Odmaralište, da. [...] Prvi put u životu sam išao na more na taj način. [...] Išla su djeca radnika i voditelji, naravno. Lopte i ovo-ono, što je trebalo djeci. [...] Bilo je besplatno. To te odveze i doveze natrag.“ (Sisak, lipanj 2018., muškarac 60 – 70 godina).

Rad u tvornici i rad tvornice ne samo što su radnicima omogućavali ono što u svojim kazivanjima nazivaju „pristojnim životom“, nego su se upisali u izgled i kvalitetu gradskoga okružja:

„Znači, u Sisku Željezara nije bila samo proizvodnja cijevi. Željezara je bila i generator sportskog, kulturnog života, da tako kažem, a da ne kažem da je masa tih poduzeća i... Neke firme koje su se bavile specijalnim vrstama održavanja, pa su i one dolazile, bile su blizu locirane. Znači, tu je

bila jedna baza razvoja. Ovaj hotel je napravila Željezara. Tu je nekad bio željezarski hotel. Koncem godine smo imali ugovaranja i hotel je bio pun. [...] Željezara je napravila sportske dvorane. Gore u Željezari je bilo kino. [...] ideja, da se napravi mini naselje uz tvornicu. [...] Znači, nastalo je to jedno novo naselje koje jednostavno... Danas je to, kad dođete tamo, meni to osobno najljepši dio Siska, sagrađeno na rubovima hrastove šume. Željezara je sva u hrastovoj šumi. [...] Mislim, gubitkom Željezare Sisak je izgubio svoj smisao, dušu i tako dalje.“ (Sisak, ožujak 2018., muškarac 50 – 60 godina).

Osim što svjedoče o mogućnostima da se prihodima od rada i povoljnim kreditom koji je osiguralo poduzeće kupi zemljište i izgradi kuća, dobije stan, da preko sindikata radnik poduzeća povoljno nabavi neke namirnice, pođe na izlet u inozemstvo i u toplice na oporavak ili da ljetuje s obitelji u tvorničkom odmaralištu, priče o radu kakav je bio nekad nižu motive sigurnosti, lakoga nalaženja posla i zaposlenosti u jednom poduzeću sve do vremena odlaska u mirovinu.

„Ja sam radila u firmi [...], 35 godina u firmi sam radila i zaradila staž. U jednoj firmi. [...] Bilo je u tom lakše što si dobio posao odmah. Ja sam, na primjer, došla iz Bosne sa 17 godina i za dva tjedna otišla na burzu i odmah dobila posao. Nikoga ni znala, ni poznala. [...] Nisam išla od firme do firme ko sad. [...] A moj muž, kak se vratio iz vojske, i tu je isto tako zaradio. U jednoj firmi smo mi [...] zaradili mirovinu. I sad nek mi neko ne kaže da nije bilo bolje u onom sistemu. [...] Mi smo došli bez ičega i kupili gradilište i izgradili kuću. [...] Imali smo jako dobre plaće. [...] Imali smo auto. Mi smo si išli u Kragujevcu platiti novi auto, radnici. Onda je bila uzajamna kasa [...] i mi smo išli u Kragujevac po novi auto [...] mi smo sebi kupili auto, mi smo gradili kuću [...].“ (Zagreb, ožujak 2018., žena 70 – 80 godina).

Jedan od naših kazivača, umirovljeni radnik pulskoga brodogradilišta Uljanik, opisao nam je, ponosan na dosljednu provedbu načela samoupravljanja, postupak ostvarivanja promjena koje je po velikom štrajku radnika zatražio Centralni radnički savjet:

„U Uljaniku [...] sam zapravo počeo raditi krajem '67. [...] Masovni štrajk je bio i nakon toga reakcija je bila na Centralnom radničkom savjetu odluka: zadužuje se [...] uprava da formira neku službu za [...] analitičku procjenu u cijelom Uljaniku. Tada je Uljanik imao oko 8500 ljudi plus tri i nešto tisuća kooperanata [...]. Uglavnom, nagovorili su me i ja sam to prihvatio. Formirala se služba i kroz dvije godine smo to uspjeli provesti [...]. [...] prijedlog osnova sistema pa modela analitičke procjene i tako dalje.

Uglavnom, to je sve lijepo išlo na zborove radnika i svugdje sam ja išao tumačiti. Na 48 zborova [...]. I zato ove priče danas o demokraciji [...] kod nas, znate, malo mi... malo me smetaju, jer zaboravlja se jedan detalj, a to je neki veliki eksperiment koji se zvao samoupravljanje [...] jedan koji je za mene bio jedna velika priča.“ (Pula, srpanj 2017., muškarac 80 godina).

Za mnoge naše sugovornike promjena koju su osjetili u svom društvenom i ekonomskom statusu nije se dogodila s parlamentarnim izborima 1990. godine. Odogodili su je rat i njegove posljedice, a „epifaniju“ je odredio i trenutak konačne propasti „industrijskih giganata“. Za radnike Uljanika, za koji se često moglo čuti da gotovo svaka pulska obitelj ima u njemu bar jednoga zaposlenog, „promjena“ je trajala godinama, postupnim gašenjem proizvodnje. Zavarivač s kojim smo razgovarali u lipnju 2017. godine suočio se s prvim njezinim naznakama ubrzo nakon što se zaposlio:

„Radim u Uljaniku kao zavarivač [...] već 20 godina. [...] Što se tiče plaće, ja kad sam prvi mjesec, nikad ne zaboravim, 4 800 sam dobio [...], a danas [...] negdje 6 000 [...]. A što se tiče troškova su velike razlike. Krećemo od benzina, bile su tri kune i 30 tada [...], cigare su bile sedam kuna, šest... [...] sve je išlo 300 %. Od svega, od mlijeka, ulja... [...] Prije kad je bilo ljeto i toplo pa se znalo i manjim tempom ić odraditi, imali su razumijevanja [...], a zadnjih par godina kad dolazi ljeto baš imaju restrikcije [...] forsiraju bluze radne, kacige, a goriš... [...] Nemaju više sluha. [...] Samo režu, smanjuju, stišću... [...] Uglavnom, svi su živčani, svi su nervozni [...]. Bilo je 12 500 tisuća ljudi, sad ih imaš 2 000, možda se radilo duplo više brodova [...] i moj otac je radio u Uljaniku isto [...]. Uljanik je gradio [stanove]. Nema više. Tad je mogao Uljanik, imao je viškova, zaradu je imao [...], danas je drukčije. Imali su, i onda su investirali, gradili su zgrade [...] i onda si imao, ne znam, dvoje-troje djece, onda se bodovao po broju djece, po broju zaposlenih i tako, i onda si bio po spisku, po redu, i tako su se dijelili stanovi [...] znači: zgrada ta ima dvosoban, trosoban [...] imali su vjerojatno neku minimalnu ratu neke otplate, to je bila bagatela, to je bilo ništa. [...] Danas smo u dugovima, nema više viškova. [...] Ja da nemam dijete [...] ja bi vjerojatno već odavno bio ili u Njemačkoj ili Australiji.“ (Pula, lipanj 2017., muškarac 40 – 50 godina).

Kada smo nešto više od godinu dana poslije ponovo došli u Pulu u medijima su se već mogli pročitati naslovi koji su obavještavali o skorom konačnom kraju rada brodogradilišta. Naš tadašnji sugovornik izvijestio nas je o tome da gotovo svaki radnik koji to može odlazi na rad u inozemstvo:

„Teško je to kad tako vidiš... [...] Svaki dan, u principu, ljudi odlaze. Od 1. 8., di smo imali u cijeloj grupi Uljanik, znači sa 3. majem, svim ostalim poduzećima, imali smo 4 300 ljudi. Mi smo sad pali na nekih 3 900 ljudi, znači, to je, u dva mjeseca i pol, malo manje [...]. A, 400 ljudi, recimo, otprilike da je odlepršalo u dva mjeseca, tako da, ono... U principu, svaki dan srećeš nekoga ko ide ća.“ (Pula, listopad 2018., muškarac 30 – 40 godina).

Odlazak iz zemlje i potraga za poslom u inozemstvu postali su uobičajenim dijelom hrvatske svakodnevice, za mnoge jedino moguće ili prihvatljivo rješenje:

„Moj sin ima, 44. godina, je, 44. godina je njemu... On nema perspektive. [...] ja mu govorim: 'Traži, bježi van'. Dakle, ja mu savjetujem, a to ne bi smio jedan roditelj govoriti svojoj djeci. [...] Mislim, ti se nisi ni rodio [...]. Moglo se živjeti i raditi, sva je privreda zadarska mogla raditi.“ (Zadar, srpanj 2017., muškarac 65 godina).

Osjećaj da se u prostoru rada dogodila promjena u Slavoniji, Baranji i Srijemu odgodilo je i dugotrajno izbjeglištvo:

„Ja sam u sedmom mjesecu '98. diplomirala i da se nisam kući vratila krajem osmog mjeseca, ja mislim da bih ja umrla. Ja sam se morala vratiti, ali isto tako sad znam da kad bih otišla, da se ne bih više ni okrenula. Mislim, jednostavno, sav taj polet što je bio do neke 2004., do 2006. čak, povratak stanovništva, obnova, radna mjesta, to vam je sad sve... ničega nema. Ljudi su danas prepametni da bi radili u Iločkim podrumima za 2 600 kuna ili da bi radili u bilo kojoj tvornici u Iloku, to malo što ima tekstila i tako, ili kod privatnika za 2 600 ili minimalac, ni ne znam sad kol'ko je, 3 000 kuna. Smatram da smo mi svi dovoljno pametni i da znamo dovoljno da znamo isto živjeti u Zagrebu. Ja imam dvije starije kćeri od 16 i 18 i sina od 6 godina. Znači, školovanje mojih kćeri u Osijeku, samo smještaj u dom mene košta 1 260 kuna mjesečno. Ja to moram imat. A zašto bi me to koštalo, ako mogu živjeti u Osijeku, ili u Zagrebu, pa me ne košta ništa? Šta nam više vrijedi da živimo ovdje? [...] Rekao mi je neki dan čovjek u banci: '[...] vidiš da više nitko to... za Ilok više nikog nije briga'. Ali kad se vi nalazite u takvom okruženju gdje su vam svi depresivni, vi od toga više ne možete pobjeći. Srest ćete ljude po gradu, to je sivilo. [...] Kod nas 70 % zaposlenih ljudi koji rade, rade za minimalac. U Iloku Vam sad ima najmanje ljudi koji ne rade, jer oni koji su htjeli raditi, koji su radno sposobni i nisu imali posla su davno otišli. [...] Njemačka i Irska najviše. [...] Moji su mama i tata isto bili u Njemačkoj

od '71. do '78. Ja sam tamo rođena i onda su se oni vratili, kad su napravili kuću. Znam samo da je tata govorio, kad su se vratili, te '78., da je on radio sam, da mama nije radila, da su još kuću sređivali do kraja, da se moglo lijepo živjet, [...] da se živi cijeli mjesec od njegove plaće i da se još nešto uštedi.“ (Ilok, veljača 2018., žena 40 – 50 godina).

Naposljetku, naši mlađi sugovornici, naročito oni bez djece, većinom su sasvim internalizirali norme individualizma, pokretljivosti i kompetitivnosti, spremni mijenjati poslove i raditi na radnim mjestima za koja se traži drugačija, pa i niža kvalifikacija od one koju su stekli školovanjem. Pitanje socijalnih prava nisu spominjali, radije ističući važnost ljudskih kvaliteta i upravljačkih kompetencija poslodavca. Najčešće, riječ je o prekarnom radu i niskim primanjima, zbog čega je većina prisiljena koristiti se stečevinama svojih roditelja:

„Ja se družim sa baš puno, puno ljudi koji su zapravo nezaposleni, odnosno tako su nekako zaposleni kao ja. Tako nekako, in between. Imaju svoj j. d. o. o., ili neki obrt, ili nešto, pa to nekako vrte. Većina njih vrlo brzo, nakon par mjeseci takvog života i takvog rada, izgore i onda se maknu, prestanu raditi i odu roditeljima. [...] Evo, imam jako dobru prijateljicu koja je [rastavljena]. [...] Ona radi u osiguravajućoj kući i ona jednostavno nema dovoljno love za sebe i dijete. Renta stan u kojem živi sa djetetom, jer joj režiije i najam pojedu svu lovu. Ona sad smišlja kako zaraditi još ekstra novac. Međutim, nakon osam sati rada u firmi, u osiguranju, ona jednostavno nema snage. Mislim, ima snage, jer kuha djetetu. Onda radi, ne znam što, veganske kobase, tamo mijesi, pa će sad to prodavati. [...] Meni se čini da se generacijski dogodilo to da ljudi koji su imali stalne poslove i gdje su mislili da je smisao života imat stalni posao, da su oni zapravo priskrbili [...]. Nekako mi se čini da ova generacija sad troši taj resurs. Gledajući sve ove svoje prijatelje koji su završili pravo, redatelji su i rade na telki, imaju honorarne poslove, znači u smislu da nisu... zapravo, idu jest kod staraca i za veće investicije u njihovim stanovima... ako su im starci kupili stanove, starci plaćaju kredite ili obnovu, PVC stolarije, ili čega god, tako da se jako puno... da se mi svi, zapravo moja ekipa s kojom se ja družim, pravimo da smo jako odrasli i da imamo nekakve svoje stanove gdje živimo, bilo rentane bilo svoje, a zapravo se jako koristimo resursima od naših predaka. [...] Generalno, strategije nema. Uopće se ne bavimo pitanjima gdje se vidimo za pet godina. Kad se to pitanje postavilo u društvu par puta, svi su bili vrlo, uključujući i mene, anksiozni. Jednostavno, trebamo na psihoterapiju radi toga, odmah čim se postavi

pitanje: 'Gdje se vidiš za pet godina profesionalno?'. [...] Jedino što je tužno je to što ću ja na kraju maltene stvarno iznajmit... Ono, ić ću spavat kod sebe u šupu. To mi je padalo na pamet, jer su sad obnovili šupu: da idem spavat u šupu da bih mogao *airbnbat* svoj stan. Pa kao, zašto ne bih jednu večer prespavao u tom, baš je lijepo. Ima puno starog namještaja. To je malo tužno, da te resurse koje sam ja naslijedio i dobio, da sad moram dat u neku rentu zato što ja nemam što, ili ne nalazim nekakav bolji način zarade od tih.' (Zagreb, ožujak 2019., muškarac 36 godina).

SJEĆANJA NA RAD I ZAPOSLENOST NA ZAPADU⁸

Usporedbe uvjeta života i rada u vremenskoj vertikali slične ovima čuli su i zabilježili i drugi istraživači u zemljama s prostora bivše socijalističke Jugoslavije (usp. npr. Bonfiglioli 2020; Petrović 2017; Vodopivec 2020), ali i drugim nekoć socijalističkim državama. Na ovom mjestu, međutim, zanimat će me najprije usporediva svjedočenja iz zemalja europskoga Zapada i Sjedinjenih Američkih Država, pri čemu ću se usredotočiti tek na nekoliko primjera.

„Gledati ljude kako odlaze na posao. Gledati mog oca kako ustaje. Bilo je divno to vidjeti, jer baš to je bila Amerika. Za to smo svi radili, da bi korporacije zaradile svoj novac, a mi bismo mogli živjeti svoj život. [...]. Svi su bili dio zajednice. [...] Za ovo smo živjeli. I uživao sam u tome. Uživao sam u odlasku na posao. [...] I to su mi oduzeli. Vidjeti napuštene kuće [...], vidjeti trgovine kako se zatvaraju, vidjeti kako nezaposlenost razara [...].“ (Strangleman et al. 2013:18)

„Tada je bilo lako s poslom. Nisi trebao imati srednjoškolsko obrazovanje ... Mogao si izaći van i dobiti posao bilo gdje – u Philip Morrisu, Harvesteru, na željeznici. Kao što je bilo u Harvesteru: prijavio sam se za posao, nazvali su me sutradan da bih narednog dana imao razgovor za posao. [...] mogao si odmah početi i dobro zaraditi ... U Harvesteru sam zarađivao oko 12 ili 13 dolara na sat [...], a sada niti 10. A to je bilo prije dvadeset godina.“ (ibid.:18–19)

⁸ Pojmove Istok i Zapad u ovom radu razumijem ponajprije u skladu s društvenim, političkim i ekonomskim podjelama koje su vrijedile u drugoj polovici 20. stoljeća, ali i u skladu s većinskim suvremenim promišljanjima koja, kako nastojim pokazati, održavaju i odražavaju graničnice između zemalja koje su izašle iz socijalističkoga/komunističkoga uređenja i zemalja zapadne Europe i Sjedinjenih Američkih Država.

„Dvadeset i jednu godinu radio je isti posao. Ostao je na tom poslu, prije svega, jer su ga ljudi jako poštovali. Mogli su biti sigurni u to da će dobro obaviti posao. [...] Bio je ponosan na ono što je postigao.“ (ibid.:19).

Ta tri navoda odabrali su Tim Strangleman, James Rhodes i Sherry Linkon u uvodu tematu „Crumbling Cultures: Deindustrialization, Class, and Memory“ časopisa *International Labor and Working-Class History*, pod odjeljkom naslova „Reflecting on Deindustrialization: Why Memory Matters“ (Strangleman et al. 2013:7–22).⁹ Za njih, ti primjeri ukazuju na to da „deindustrijalizacija stvara snažan skup odgovora u odnosu na prošlost, sadašnjost i budućnost“, zapravo „podstiče radnike da razmisle o svom sadašnjem stanju [...] i svojim izgledima i sigurnosti u budućnosti“. Također, deindustrijalizacija, tvrde ovi autori, „potiče na razmišljanje o tome što je rad značio, o tome koje vrijednosti je stvorio rad u industriji, o povezanostima i prijateljstvima koja su se razvila među radnicima na istom poslu i o načinu na koji je uključenost u rad omogućavala ljudima da rastu i sazrijevaju“. Naposljetku, to prepoznaju kao „aktivno razmatranje prošlosti“ koje „omogućuje kritičku procjenu budućnosti društva, naročito u vezi s vrstama i kvalitetom poslova koji se nude“ (ibid.:19–20). Zbog toga, napominju, svaki istraživač koji bilježi životne priče radnika, dok se nužno suočava s „problemom nostalgije“, mora izbjeći zamku sentimentalne interpretacije prošlosti, ali ujedno „ne smije odbaciti stavove i iskustva običnih ljudi koji su se našli usred procesa industrijske promjene“ (ibid.). Kao i ovo troje autora Kathleen Stewart, čiji rad sam prije spomenula, takva je promišljanja uokvirila pojmom nostalgije, ipak nudeći ponešto osjećajnije tumačenje svjedočenja nekadašnjih rudara u regiji Appalachia na istoku Sjedinjenih Američkih Država, o tome „da je sve pošlo na gore, da se ljudi prema drugima odnose kao prema psima, da stariji ljudi moraju jesti iz konzervi pseće hrane, da se ljudi više međusobno ne posjećuju, niti razgovaraju kao nekada, da ondje nema ničega i ništa za raditi, da nitko ne brine o nikome osim o sebi, rudnici su zatvoreni i mladi ljudi su morali otići – ne može ih se kriviti, jer za njih nije ništa ostalo“ (Stewart 1988:237).

U Velikoj Britaniji, Francuskoj i Njemačkoj Sophie Gaston i Sacha Hilhorst provele su opsežno istraživanje „nostalgijskih diskursa“, zapazivši prethodno da je „značajnu manjinu – ili čak većinu – građana obuzela neka vrsta beznađa, osjećaj da je nešto trulo u samom srcu njihovih društava“ (Gaston i Hilhorst 2018:11). Rezultate istraživanja položile su uz tvrdnju Andreasa Huyssena, koji suvremene nostalgijske osjećaje vidi kao nastavak trenda iz razdoblja moderne, kao stalno lamentiranje o „gubitku bolje prošlosti“ koja je uključivala sigurno okružje, stabilne okvire života, domaću kulturu, jasan protok vremena

⁹ Vidi i npr. Dudley 1994; Linkon i Russo 2002; Cowie i Heathcott 2003; High i Lewis 2007; K'Meyer i Hart 2011.

i jezgru trajnih odnosa. „Možda su takvi dani uvijek bili san, a ne stvarnost“, napisao je Huysen, a Gaston i Hilhorst ponovile da bi pokušale razumjeti „prijemčivost građana na politiku nostalgije“ u uvjetima „deteritorijalizirajućih i destabilizirajućih tendencija globalizacije i njenih ekonomskih, društvenih i kulturnih posljedica“, koje „povećavaju vrijednost i utjecaj idealiziranih vizija 'doma'“ (Gaston i Hilhorst 2018:24).¹⁰ Iskaze koje su prikupile na terenu razvrstale su u teritorijalne i tematske pododjeljke, pa tako doznajemo da su im Britanci o „ekonomiji i industrijskoj promjeni“ rekli, među ostalim:

„Nekada je bilo [...] na tisuće radnih mjesta; puno različitih tvornica, brodogradilišta, rudnika ugljena, a sada nema ničeg. [Trebale bi se] ponovo otvoriti sve tvornice, otvoriti dućane koji su bili i sve te [...] dokove, [...] tvornice koje su bile ovdje bile su nevjerojatne. Bila je i tvornica automobila. To su bila sjajna vremena. Zlatna vremena. Mi smo izgubili naš identitet“ (ibid.:89–90)

„Moj otac je radio na dokovima. I onda kad su zatvorili dokove, ostao je bez posla. Kad ste radili na dokovima, što drugo ste još mogli raditi? Donijeli su kontejnere. Dakle, tamo gdje je moj otac nosio velike smrznute komade janjetine, govodine na ramenima, kad je došao kontejner više im nisu bili potrebni ti ljudi, bio im je potreban samo jedan čovjek da vozi dizalicu. Pa su zatvorili dokove. Velika lekcija je – razmislite o malim ljudima. To nema nikakve veze s klasom. Koje će poslove oni raditi?“ (ibid.:93)

„U to vrijeme radnici su imali moć, jer kad bi počeli raditi u tvornici u ponedjeljak i ne bi im se svidio posao, našli bi drugi u utorak. Sada poslodavci imaju moć i oni su pobrali vrhnje.“ (ibid.:94).

¹⁰ Autorice se ovdje referiraju na znanstvene radove koji prepoznaju i tumače nostalgijske apele u populističkom političkom diskursu. Naime, nešto poslije u uvodnom dijelu studije pozvat će se na tvrdnje da je „glas za Brexit izravna posljedica 'nostalgijne demokracije', određenog odstupanja koje ohrabruje restorativno kreiranje politika“ i upozoriti na to da „[z]načajan dio retorike populističkih stranaka odgovara restorativnom obliku [nostalgije], koji se temelji na idealiziranom sjećanju na 'prošlost' i/ili 'dom', uz konspiracijsku naraciju o vanjskim silama koje im prijete“. Primjere takvih apela našle su na političkoj desnici, kao i na političkoj ljevici: predizborni slogan Donalda Trumpa „Make America Great Again“ (uz apele koje je propagandna mašinerija budućega predsjednika upućivala „deindustrijaliziranim zajednicama“ u, na primjer, nekadašnjim rudarskim regijama, obećavajući ponovno otvaranje rudnika) usporedile su s izjavom Berniea Sandersa u vrijeme kampanje 2016. godine: „Prije 40 godina, u ovoj zemlji, prije eksplozije tehnologije i mobitela i tehnologije svemirskog doba i tome sličnog, prije eksplozije globalne ekonomije, jedan član obitelji – jedan član – mogao je raditi 40 sati tjedno i zaraditi dovoljno novca za život čitave obitelji“ (Gaston i Hilhorst 2018:32–35).

Francuzi, koji su, kako tvrde Gaston i Hilhorst, nostalgичniji od svojih susjeda, nerijetko se referiraju na „slavnih trideset“ godina, između 1946. i 1975., kada je zemlja bilježila brz rast životnoga standarda, a rad radnika podupirao je razrađen sustav zaštite i društvene sigurnosti. Zapazile su „endemsku razinu nostalgije“ među Francuskinjama koje su izgubile posao zatvaranjem tvornice Moulinex: „lako su sve kazivačice isticale da je rad na proizvodnim linijama bio fizički zahtjevan i često mukotrpan, ipak su bile nostalgične za veseljem i drugarstvom koje je nudio – zajedničkim proslavama rođendana, na primjer, i brigom drugih kada se netko našao u nevolji. 'Voljela sam svoju tvornicu', rekla je jedna bivša zaposlenica“ (Gaston i Hilhorst 2018:138–139). I u drugdje u Francuskoj Gaston i Hilhorst zabilježile su iskaze razočaranja kvalitetom promjene:

„U prošlosti su stvari bile prilično jednostavne. Dogovorili ste zaposlenje, a ako je nešto pošlo po zlu, mogli ste samo otići u najbliži restoran, jer svugdje je bilo slobodnih radnih mjesta. Sada čak katkad nismo ni plaćeni, a moramo raditi, i raditi, a povrh toga uopće vas ne poštuju, jer ih zanimaju samo zarada i dobre marže.“ (ibid.:154)

„Imam sina koji ima 28 godina i nezaposlen je, a ima diplomu. U naše vrijeme dali biste otkaz u petak i imali novi posao u ponedjeljak.“ (ibid.:154)

„Mladi ljudi danas ne mogu dobiti stalne ugovore, imaju ugovore na određeno vrijeme, pa nema sigurnosti za budućnost. Prije, ako si htio raditi, odmah si mogao dobiti dobar ugovor.“ (ibid.:155)

„Moj otac je čitav život radio u Citroënu. Krenuo je ni od čega i gledao sam ga kako prolazi sve to obrazovanje i osposobljavanje i otišao je kao inženjer. To je tada bilo moguće.“ (ibid.:159).

Raspravljajući o rezultatima svojih istraživanja u Njemačkoj Gaston i Hilhorst uvele su pojam „ekonomske nostalgije“, naročito snažne nakon globalne ekonomske krize 2008. godine (Gaston i Hilhorst 2018:211). Subjeki njihovih istraživanja bili su „bolno svjesni rastućeg osjećaja prekarnosti na njemačkom tržištu rada.“ (ibid.:226)

„Nekada ste mogli pitati i 'Što plaćate? Plaćate li godišnji odmor, božićnice?' Danas samo kažu 'Dođi, počni raditi.' Samo radite. Radite pod svaku cijenu. A ne pitaju vas možete li od toga živjeti.“ (ibid.:227)

„Nekada ste mogli skrbiti o obitelji s jednom plaćom. Danas trebate imati četiri posla da bi bilo dosta za jednu obitelj.“ (ibid.:228)

„Danas vam daju samo ugovore na određeno vrijeme i takva sranja. Nekada ste mogli početi i probijati se prema gore. Bili ste u jednoj firmi i bilo je 80 % vjerojatnosti da ćete tamo i ostati. Sada to nije slučaj. S ugovorima na određeno vrijeme uopće ne možete napredovati.“ (ibid.:229).

„Svijet unutraške korača u budućnost“, primijetili su i Edoardo Campanella i Marta Dassù u studiji o Anglo-nostalgiji iz 2019. godine (Campanella i Dassù 2019:1). Njihov je fokus kampanja za izlazak Velike Britanije iz Europske unije, no radi se, kako tvrde, o „globalnoj epidemiji“, u kojoj nostalgija i nacionalizam šovinističkih vođa idu ruku pod ruku (ibid.:ix), proizvodeći „lažne mitove, pogrešne političke procjene i sve veće tenzije među nacijama“, ujedno i regresiju i pesimizam običnih ljudi (ibid.:3). Zanimajući se, dakle, za globalni „nostalgijski nacionalizam“, tek usputno spominju prijetnje koje predstavljaju globalizacija i ekspanzionalne tehnološke promjene zbog kojih radnici, po njima „naročito na Zapadu“, „čeznu za ekonomskom sigurnosti i društvenom mobilnosti koju su uživali njihovi roditelji“ (ibid.:38). Da su nostalgijski iskazi snažno političko oruđe populista zapazile su i Catherine de Vries i Isabell Hoffmann u istraživanju na uzorku od 10 885 Europljana, a rezultate su objavile pod naslovom *The Power of the Past. How Nostalgia Shapes European Public Opinion* (De Vries i Hoffmann 2018). Ustanovile su da 68 % Europljana smatra da je u prošlosti život bio bolji – najnostalgičnijima su se pokazali Talijani (77 %), a najmanje nostalgičnima Poljaci (59 %).¹¹ Kao niti Campanella i Dassù autorice se nisu zanimale za nostalgijske aspekte ekonomskih promjena, osim u slučaju kada oni utječu na politička uvjerenja „običnih ljudi“, no nalaz da se jedina zemlja nekadašnjega „komunističkog lagersa“ u kojoj se provelo opsežnije istraživanje¹² našla na samom dnu popisa nostalgičnih u zanimljivom je nesrazmjeru s činjenicom da su „[znanstveni] radovi o nostalgiji paradigmatiski istočnoeuropski“ (Angé i Berliner 2016 [2015]:1). Rezultati spomenute studije svakako ishode i iz sadržaja pitanja koje su De Vries i Hoffmann postavile u upitniku: mogli bismo pretpostaviti da su poljski ispitanici svoje „nostalgijske osjećaje“ većinom vezivali uz ekonomska pitanja, poput nezaposlenosti ili raspolaganja obiteljskim dohotkom koji je niži od nacionalnoga praga rizika od siromaštva (usp. Topićska i Chłoń-Domińczak 2019), a ne uz probleme terorizma

¹¹ Na desnom dijelu političkoga spektra smjestilo se 53 % nostalgičnih, a 58 % onih koji su svoja politička uvjerenja smjestili na suprotnu stranu tvrdili su da ne osjećaju nostalgiju. Najveći broj onih koji su priznali da čeznu za životom kakav je bio nekad smatrao je da bi se najprije moralo riješiti pitanje terorizma (60 %), a potom (51 %) i pitanje upravljanja migracijama (2018:4). Zaštita prava građana na trećem je mjestu ove ljestvice, borba protiv nejednakosti na petom, ekonomski rast na šestom, a usporavanje globalizacije na posljednjem, devetom mjestu.

¹² U opisu svoje metodologije autorice tvrde da su istraživale javno mnijenje u 28 europskih država, no u rezultatima izdvajaju samo Njemačku, Italiju, Francusku, Španjolsku i Poljsku.

i ishode migracija za koje se zanimao veći dio anketnoga upitnika. Na to, uostalom, upućuju podaci o socio-ekonomskom profilu ispitanika: nostalgичniji od ostalih bili su nezaposleni, oni koji se smatraju radničkom klasom i oni koji su zabrinuti zbog svog ekonomskog statusa (De Vries i Hoffmann 2018:10).

ZAKLJUČAK

Znanstveno zanimanje za „nostalgiju“ u zemljama istočne Europe neki autori pokušali su objasniti željom da se razumije neočekivan pad entuzijazma ubrzo po prijelazu u novo stanje politike, društva i ekonomije, koje je imalo osloboditi „dugo potiskivane, a ipak 'prirodne' liberalne ambicije“ (Boyer 2010:24). Pozivajući se na tvrdnju Dominica Boyera da se zapravo radi o izrazu *postimperijskoga simptoma* (Boyer 2010:23), Gediminas Lankauskas iznio je sljedeću pretpostavku:

„Moguće je da se trenutna prevlast nostalgije u istraživanjima postsocijalizma može pripisati pojavi neke vrste nostalgijske znanstvene industrije koja čezne za čvrsto definiranim suvremenim 'drugim' kao objektom istraživanja. Naposljetku, 'nostalgifikacija' istočne Europe čini ovaj dio svijeta kulturno 'egzotičnijim' i nesinkroniziranim s vizijama modernosti Zapada koje su okrenute budućnosti. Nostalgija stoga pomaže orijentaliziranju europskog Istoka.“ (Lankauskas 2016 [2015]:40).

Te tvrdnje upućuju na potrebu propitivanja kvaliteta znanstvenih politika za kojima se povode odgovarajuća istraživanja, ujedno i na potrebu propitivanja kvaliteta znanstvenih politika koje odražuju objavljivanje rezultata tih istraživanja. Pri tom, valjalo bi imati na umu i jedan od zaključaka istraživanja Sophie Gaston i Sache Hilhorst koji autorice ističu kao „naročito upečatljiv“, a odnosi se na značenje pojma nostalgije u javnom diskursu, ali i u „spontanom svakodnevnom govoru“ u Njemačkoj, Francuskoj i Velikoj Britaniji. Naime, unatoč tomu što su zabilježile velik broj iskaza o „boljoj prošlosti“, pojam nostalgije, zapazile su, upotrebljava se u pogrdnom ili podrugljivom značenju: „Riječ je o relativno malom broju građana i političara koji će otvoreno priznati da su nostalgični [...], a sadržajna analiza i fokus grupe ukazuju na mjeru u kojoj se taj pojam koristi kao liberalna pogrda“ u značenjima nazadnosti, ograničenosti, neprilagodljivosti i pesimizma (Gaston i Hilhorst 2018:12). Drugim riječima, „unutar područja političke retorike, intelektualnih aktivnosti, javnog života, nostalgija se rutinski ocrnjuje“ (Bonnett 2010:5).

U našem slučaju „nostalgijskih iskaza“ u razgovorima o „boljoj prošlosti rada i zaposlenosti“ u Hrvatskoj to je jednako zamjetno, iako se ponajprije radi o nelagodni koju proizvodi prevladavajući politički diskurs. „Da ne ispadne da sam jugonostalgičar“,

rekao nam je sugovornik iz Zadra u lipnju 2017., odmah nakon što je ustvrdio da je prije „promjene“ njegov život bio dobar. „Nisam jugonostalgicar, al' u toj Jugoslaviji, to se ipak nije tako radilo“, navela je komentar svoje majke kazivačica iz Iloka s kojom smo razgovarali početkom 2018. Jednako su Mauriel Blaive odgovorili sudionici istraživanja koje je provela u Pragu, eksplicitno ih, među ostalim, pitajući osjećaju li nostalgiju za prošlim razdobljem: „Ne [ne osjećam nostalgiju]. Nedostaju mi praznici koje je organizirao ROH [...], bilo je u pola jeftinije“ i „Hm... u to vrijeme smo si mogli priuštiti vikendice [...]. Sada je to nezamislivo. Ali ne osjećam se nostalgично; za mene je to način da usporedim situacije“ (Blaive 2017:68; usp. npr. Popović 2017:45). K tomu, iako su znanstvena istraživanja sve sklonija prići fenomenu „post-socijalističke/post-komunističke nostalgije“ kao izrazu „društvene i političke moći s praktičnim utjecajem u određenom okružju“, kao „sjećanju koje može uključivati i moralnu kritiku sadašnjosti i alternativu za suočavanje s društvenim promjenama“ (Velikonja 2017:8; Angé i Berliner 2016 [2015]:5), a ne kao izrazu slabosti, kao falsifikatu povijesti, dramatičari diskontinuiteta ili reakciji na nepovratnost prošlosti, najčešće ga se opisuje u terminima selektivnoga sjećanja, koje se referira tek na (manji?) odsječak stvarnosti kakva je doista bila.¹³ Time kao da se upućuje na to da se cijena dobroga morala platiti skupom valutom ostatka obične socijalističke svakodnevice.

Politička kvaliteta nostalgije na Zapadu, ako se i zapaža, opisuje se pojmovima populizma, nacionalizma, ili posthladnoratovske psihoze. Kada se prepoznaju u ekonomskim terminima, nostalgijski osjećaji ovdje se nazivaju (post)industrijskom, (post)fordističkom nostalgijom/afektom ili, jednostavno, ekonomskom nostalgijom, a pripisuju se posljedicama globalizacije i ubrzanom tehnološkom napretku. Najčešće, međutim, čežnja je benigna i pomodna, a iskazuje se pojmovljem koje se upisuje u kulturu nekoga od desetljeća prošloga stoljeća.¹⁴ U interpretacijama iskaza građana nekadašnjih zemalja državnoga socijalizma pojam nostalgije, međutim, dodatno označuje precizna uputa na prostorni i povijesni okvir, a time i ideološku kvalitetu „čežnje“.¹⁵ Štoviše, za razliku od nostalgija na Zapadu, on objedinjuje raznorodne „povratke u prošlost“ i vezuje se, kako je uočila Tanja Petrović, „uz svaku pozitivnu referencu na socijalističko razdoblje“

¹³ Uostalom, „[j]e li nostalgija zaista sentimentalnija od priželjkivane vizije budućnosti, onih maglovitih slika sutrašnjeg svijetlog novog svijeta koje su toliko istaknute u progresivnoj politici“ (Bonnett 2010:10)?

¹⁴ Među sastavnicama „vala nostalgije“ koji je zapazio u Sjedinjenim američkim državama krajem 1970-ih Fred Davis je pobrojao nostalgiju za „'1950-ima', 'predelevizijskim holivudskim mjuziklom', 'radijskim serijalima iz 1930-ih' i „'odjevnim stilom iz vremena Prvog svjetskog rata“ (Davis 1977:416).

¹⁵ Bez namjere da nepotrebno proširim raspravu ovdje samo dodajem važno zapažanje Cristofera Scarboroa o sjećanjima koja su prikupili djelatnici Povijesnog muzeja u Dimitrovgradu za svoj stalni postav Omladinskog brigadirskog pokreta u Bugarskoj 1946.-1988. Ti tekstovi, upozorio je Scarboro, odavali su nostalgiju za danima mladenačkog entuzijazma, ali su ujedno, svojim

(Petrović 2017:24).¹⁶ U ovom dijelu svijeta, primijetio je Gediminas Lankauskas, nostalgija je postala „jednim od onih sumarnih krovnih pojmova koji znače sve i ništa“ (Lankauskas 2016 [2015]:40).

* * *

U većini slučajevima koje sam probrala iz istraživanja na Istoku i na Zapadu ne radi se o iskazima nostalgijskih osjećaja, nego o činjeničnim iskazima, o prošlosti koja je doista postojala.¹⁷ To nisu *restorativna* nostalgijska sjećanja koja se samozavaravaju, ne misleći „o sebi kao o nostalgiji, nego radije kao o istini i tradiciji“ (usp. Boym 2001:xvi). Nazivanje takvih iskaza nostalgijskima konfiscira njihovu vjerodostojnost i potom je diskvalificira za potrebe potvrđivanja pretpostavke o djelovanju nostalgije.¹⁸ Otac kazivača iz Francuske doista je radio u tvornici Citroën čitav svoj radni vijek i pri tom je napredovao od poslova nekvalificiranoga radnika do poslova inženjera.¹⁹ Više kazivača reklo je Sophie Gaston i

„pozivima na povratak prošlosti“, proizvodili „nostalgičnu kritiku bugarskog socijalizma 1960-ih i 1970-ih“ (Scarboro 2010:48 i 51). Riječ je, nema sumnje, o nostalgiji za razdobljem u kojem se rad tumačio u terminima herojstva, jednako kao i u poslijeratnoj Jugoslaviji.

¹⁶ Raznorodnost fenomena koje razmatraju istraživači „post-komunističke nostalgije“ očita je i u radovima kulturologa koji je, radi li se o prostoru nekadašnje Jugoslavije, objavio najviše radova na tu temu. U radu gdje „nostalgiju za socijalizmom“ promatra kao „element pluralizma kulture u slovenskoj tranziciji“ Mitja Velikonja post-socijalističke nostalgijske prakse pobraja ovim redom: „grafiti s jugoslavenskim i partizanskim simbolima; Titov lik u komercijalnom brendiranju; *istraživanja javnog mnijenja koja odražavaju razmjerno pozitivne stavove ispitanika o njihovim životima u vrijeme socijalističkog režima*; oblikovanje ogromnih slova Titova imena na obroncima; zbirke i nove interpretacije snimaka revolucionarnih pjesama; retro-stilovi u dizajnu i popularnoj kulturi; crvene petokrake sa srpom i čekićem na majicama kratkih rukava koje nose tinejdžeri“ i „socijalistički rekreacijski rituali i slavlja, poput 'Omladinske štafete'“ (Velikonja 2008:171; moj naglasak).

¹⁷ Za Mitju Velikonju, primjerice, nostalgija je „melankoličan osjećaj čežnje za nečim što nije postojalo i nikada nije postojalo na način na koji se danas predstavlja. Ona se ne referira na stvarnost prošlosti, nego na prošle snove, nade, želje i očekivanja; ona je idealizirana projekcija prošlosti prije no njena točna reprodukcija“ (Velikonja 2017:8).

¹⁸ Ipak se naposljetku odlučivši za „obranu nostalgije“, Tanja Petrović je u zaključku svoga teksta o „nostalgiji za industrijskim radom u socijalističkoj Jugoslaviji“ pomislila i na tu mogućnost, „dobrih razloga da se izbjegne pojam postsocijalističke nostalgije i odabere drugačije motrište za promatranje praksi sjećanja na socijalizam u istočnoj Europi“ (Petrović 2017:24).

¹⁹ Istraživanje koje je Michel Legros proveo 2010. godine za Europsku komisiju krenulo je, među ostalim, od zapažanja da je „[t]ijekom posljednja tri desetljeća francusko tržište rada postalo segmentirano i manje propusno“, a da „[p]relazak s jednog segmenta na drugi postaje sve teži i, što je najvažnije, prijelaz s nezaposlenosti u zaposlenost događa se u najprekarnijim frakcijama tržišta rada, posebno za mlade, žene, ljude stranog podrijetla i najmanje kvalificirane“ (Legros 2010:3). U slučaju Austrije Marcel Fink je upozorio na „velike razlike u visini dohotka (što je povezano s razmjerno velikim i rastućim nisko plaćenim sektorom), prilično jaku segregaciju tržišta rada prema spolu“ i „sve veći udio honorarnih poslova“ (Fink 2010:3). Također, „[o]d druge polovice 1990-ih

Sachi Hilhorst da je posao bilo moguće naći gotovo „na svakom uglu“ i u svakom trenutku pa se na tom poslu moglo očekivati mirovinu. Moglo se pregovarati o uvjetima rada i beneficijama, a od jedne plaće mogla je živjeti četveročlana obitelj. Isto su potvrdili i naši kazivači. Uz to, oni su svojim prihodima i povoljnim kreditima gradili kuće, pa i apartmane, ili im je poduzeće dodijelilo stan. Odlazili su na ljetovanje ili oporavak na račun poduzeća. U šibenskom TEF-u doista je postojao „Servis“ kao snažna socijalna mjera za one koji nisu bili dovoljno stari za odlazak u mirovinu, a nisu više bili sposobni raditi. Interpretacija tih iskaza koja bi se povela za upozorenjem Maye Nadkarni i Olge Shevchenko da bi se moglo raditi o korištenju mimikrijskih tehnika u prikrivanju njihove pristranosti i sama bi morala ponuditi dokaze svoje „političke neutralnosti“ (usp. Nadkarni i Shevchenko 2004:506).

Naposljetku, usporedba iskaza o radu kakav je bio nekada na Istoku i na Zapadu nudi ponešto drugačiju perspektivu Boyerovu i Lankauskasovu odgovoru na pitanja o razlozima zbog kojih je istraživanje „post-komunističke nostalgije“ postalo toliko zanimljivo znanstvenoj zajednici. Zaista, mogli bismo pretpostaviti da pogled sa Zapada (ili pogled koji se pozicionira u skladu sa zapadnjačkom vrijednosnom *srednjom strujom*) u „susretima s prošlošću“ na Istoku rjeđe otkriva svojstvo viđenoga, a češće već unaprijed upisuje uvjerenja koja će zaliječiti frustraciju na domaćem terenu. Također, nema sumnje da je „tranzicija iz socijalizma u kapitalizam“ na Istoku proizvela dublji i akutniji trag od onoga koji je izazvao završetak takozvanoga „zlatnog doba kapitalizma“ na Zapadu (usp. Ost i Crowley 2001:2). No subjekti istraživanja na Zapadu, vidjeli smo, prošlost rada i zaposlenosti opisuju istim terminima kao oni na Istoku. I jedni i drugi lako su nalazili posao, osjećali su ponos zbog postignuća na radnom mjestu, plaće su bile dobre ili dovoljne, a kod istoga poslodavca mogli su raditi do odlaska u mirovinu. Danas, kažu, probleme osjećaju ponajviše „mali ljudi“: plaće su neredovite ili izostaju, poslodavce „zanimaju samo zarada i dobre marže“, oni „samo režu, smanjuju, stišču“, oni „imaju moć i oni su pobrali vrhnje“. Uz to, ovdje nije riječ tek o „uznemirujućem nedostatku uklapanja internaliziranih dispozicija pojedinaca“ (usp. Nadkarni i Shevchenko 2004:509), naročito starijih i onih s nižom stručnom spremom, nego i o depresiji i anksioznosti koju osjećaju i mlađi i „kvalificiraniji“, oni koji su stigli (ili su mogli stići) usvojiti pravila ili i vrijednosti novoga ekonomskog poretka. Te poruke otvaraju još jednu interpretacijsku mogućnost, upućujući na to da bi prepoznavanje nostalgije (u iskazima o radu i zaposlenosti nekad i danas), jednako na Istoku i na Zapadu (pa i onda kada se „nostalgijske osjećaje i prakse“ tumači kao potencijalno produktivne, prospektivne, refleksivne ili progresivne) moglo raditi u korist neoliberalnoga režima osporavanjem vjerodostojnosti, odbacivanjem ili ridikuliziranjem (usp. Creed 2010:42) činjenica (u temi na koju se usredotočio ovaj

rast zaposlenosti u Španjolskoj pratilo je smanjivanje stvarnih dohodaka, a to je najviše utjecalo na one skupine koje rade u najprekarnijim sektorima tržišta rada.“ (Cabrero 2010:3).

rad činjenica o kvalitetama prijašnjih modela rada i zaposlenosti) i normaliziranjem i propagiranjem ideje o radu koji je individualiziran i kompetitivan, fleksibilan i mobilan, katkad i rizičan, a nerijetko zapravo prekaran.

LITERATURA

- ANGÉ, Olivia i David BERLINER. 2016 [2015]. „Introduction: anthropology of nostalgia – anthropology as nostalgia“. U *Anthropology and nostalgia*, ur. Olivia Angé i David Berliner. New York – Oxford: Berghahn Books, 1–15.
- BLAIVE, Muriel. 2017. „Nostalgia and the collective memory of communism in the Czech Republic. Lessons from an oral history study of the last pioneers“. U *Nostalgia on the move*, ur. Mirjana Slavković i Marija Đorgović. Beograd: Muzej Jugoslavije, 62–74. URL: <https://www.muzej-jugoslavije.org/wp-content/uploads/2018/01/Nostalgia-on-the-Move.pdf>
- BONFIGLIOLI, Chiara. 2011. „Former East, Former West: post-socialist nostalgia and feminist genealogies in today's Europe“. *Glasnik Etnografskog instituta SANU*, vol. 59/1: 115–128. DOI: <https://doi.org/10.2298/GEI1101115B>
- BONFIGLIOLI, Chiara. 2020. *Women and industry in the Balkans. The rise and fall of the Yugoslav textile sector*. London – New York: I. B. Tauris.
- BONNETT, Alastair. 2010. *Left in the past. Radicalism and the politics of nostalgia*. New York – London: Continuum.
- BOYER, Dominic. 2010. „From algos to autonomos: nostalgic Eastern Europe as postimperial mania“. U *Postcommunist nostalgia*, ur. Maria Todorova i Zsuzsa Gille. New York – Oxford: Berghahn Books, 17–28.
- BOYM, Svetlana. 2001. *The Future of nostalgia*. New York: Basic Books.
- CABRERO, Gregorio Rodríguez. 2010. *Spain. In-work poverty and labour market segmentation. A study of national policies*. European Commission. DG Employment, Social Affairs and Equal Opportunities.
- CAMPANELLA, Edoardo i Marta DASSÙ. 2019. *Anglo nostalgia. The politics of emotion in a fractured West*. London: Hurst Publishers.
- COWIE, Jefferson i Joseph HEATHCOTT. 2003. *Beyond the ruins: the meanings of deindustrialization*. Ithaca: ILR Press.
- CREED, Gerald W. 2010. „Strange bedfellows: socialist nostalgia and neoliberalism in Bulgaria“. U *Post-communist nostalgia*, ur. Maria Todorova i Zsuzsa Gille. New York – Oxford: Berghahn Books, 29–45.
- DAVIS, Fred. 1977. „Nostalgia, identity and the current nostalgia wave“. *Journal of Popular Culture*, vol. 11/2:414–424. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.0022-3840.1977.00414.x>
- DE VRIES, Catherine i Isabell HOFFMANN. 2018. *The power of the past. How nostalgia shapes European public opinion*. Gütersloh: Bertelsmann Stiftung.

- DUDLEY, Kathryn Marie. 1994. *End of the line: new lives in postindustrial America*. Chicago: Chicago University Press.
- FINK, Marcel. 2010. *Austria. In-work poverty and labour market segmentation. A study of national policies*. European Commission. DG Employment, Social Affairs and Equal Opportunities.
- GASTON, Sophie i Sacha HILHORST. 2018. *At home in one's past. Nostalgia as a cultural and political force in Britain, France and Germany*. London: Demos.
- HANHIMÄKI, Jussi M. 2014. „The (really) good war? Cold War nostalgia and American foreign policy“. *Cold War History*, vol. 14/4:673–683. DOI: <https://doi.org/10.1080/14682745.2014.950245>
- HIGH, Steven i David LEWIS. 2007. *Corporate wasteland: the landscape and memory of deindustrialization*. Ithaca: Cornell University Press.
- K'IMEYER, Tracey E. i Joy L. HART. 2011. *I saw it coming: worker narratives of plant closing and job loss*. Basingstoke: Palgrave.
- KOLEVA, Daniela. 2011. „Hope for the past? Postsocialist nostalgia 20 years after“. U *20 years after the collapse of communism: expectations, achievements and disillusion of 1989*, ur. Nicolas Hayoz, Leszek Jesień i Daniela Koleva. Bern – New York: Peter Lang, 417–434.
- KOVAČEVIĆ, Nataša. 2008. *Narrating post/communism: colonial discourse and Europe's borderline civilization*. London: Routledge.
- LANKAUSKAS, Gediminas. 2016 [2015]. „Missing socialism again? The malaise of nostalgia in post-soviet Lithuania“. U *Anthropology and nostalgia*, ur. Olivia Angé i David Berliner. New York – Oxford: Berghahn Books, 35–60.
- LEGROS, Michel. 2010. *France. In-work poverty and labour market segmentation*. European Commission. DG Employment, Social Affairs and Equal Opportunities.
- LINKON, Sherry Lee i John RUSSO. 2002. *Steeltown USA: work and memory in Youngstown*. Lawrence: University Press of Kansas.
- MARTIN, Alexander R. 1954. „Nostalgia“. *The American Journal of Psychoanalysis*, vol. 14/1:93–104. DOI: <https://doi.org/10.1007/BF01872229>
- MIHELJ, Sabina. 2017. „Memory, post-socialism and the media: nostalgia and beyond“. *European Journal of Cultural Studies*, vol. 20/3:235–251. DOI: <https://doi.org/10.1177/1367549416682260>
- NADKARNI, Maya i Olga SHEVCHENKO. 2004. „The politics of nostalgia: a case for comparative analysis of post-socialist practices“. *Ab Imperio*, vol. 2:487–519. DOI: <https://doi.org/10.1353/imp.2004.0067>
- NATALI, Marcos Piason. 2004. „History and the politics of nostalgia“. *Iowa Journal of Cultural Studies*, vol. 5:10–25. DOI: <https://doi.org/10.17077/2168-569X.1113>
- OST, David i Stephen CROWLEY. 2001. „The surprise of labor weakness in postcommunist society“. U *Workers after workers' states. Labour and politics in postcommunist Eastern Europe*, ur. Stephen Crowley i David Ost. Lanham – Boulder – New York – Oxford: Rowman & Littlefield Publishers, 1–12.

- PETROVIĆ, Tanja. 2017. „Nostalgia for industrial labor in socialist Yugoslavia. Or why the post-socialist affect matters“. U *Nostalgia on the move*, ur. Mirjana Slavković i Marija Đorgović. Beograd: Muzej Jugoslavije, 14–30.
- POPOVIĆ, Milica. 2017. „Yugonostalgia. The meta-national memory narratives of the last pioneers“. U *Nostalgia on the move*, ur. Mirjana Slavković i Marija Đorgović. Beograd: Muzej Jugoslavije, 42–50.
- RABIKOWSKA, Marta. 2013. „Introduction: the *memory* of the *communist* past – an alternative present?“. U *The everyday of memory: between communism and post-communism*, ur. Marta Rabikowska. Bern: Peter Lang, 1–31.
- SCARBORO, Cristofer. 2010. „Today's unseen enthusiasms. Communist nostalgia for communism in the socialist humanist brigadier movement“. U *Post-communist nostalgia*, ur. Maria Todorova i Zsuzsa Gille. New York – Oxford: Bergahn Books, 46–60.
- SMITH, Laurajane i Gary CAMPBELL. 2017. „Nostalgia for the future: memory, nostalgia and the politics of class“. *International Journal of Heritage Studies*, vol. 23/7:612–627. DOI: <https://doi.org/10.1080/13527258.2017.1321034>
- STEWART, Kathleen. 1988. „Nostalgia – a polemic“. *Cultural Anthropology*, vol. 3/3:227–241. DOI: <https://doi.org/10.1525/can.1988.3.3.02a00010>
- STRANGLEMAN, Tim, James RHODES i Sherry LINKON. 2013. „Introduction to crumbling cultures: deindustrialization, class, and memory“. *International Labor and Working-Class History*, vol. 84:7–22. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0147547913000227>
- TADIĆ, Đuro. 2017. *Željezara Sisak. Tvornica čelika i života*. Sisak: Kultura vrijednosti.
- TODOROVA, Maria. 2010. „Introduction. From utopia to propaganda and back“. U *Postcommunist nostalgia*, ur. Maria Todorova i Zsuzsa Gille. New York – Oxford: Bergahn Books, 1–13.
- TOPIŃSKA, Irena i Agnieszka CHŁOŃ-DOMIŃCZAK. 2019. *In-work poverty in Poland*. European Commission. Directorate-General for Employment, Social Affairs and Inclusion.
- VELIKONJA, Mitja. 2008. „Red shades: nostalgia for socialism as an element of cultural pluralism in the Slovenian transition“. *Slovene Studies Journal*, vol. 30/2:171–184. URL: <https://journals.lib.washington.edu/index.php/ssj/article/download/14766/12375>
- VELIKONJA, Mitja. 2017. „When times were worse, the people were better. The ideological potentials and political scope of Yugonostalgia“. U *Nostalgia on the move*, ur. Mirjana Slavković i Marija Đorgović. Beograd: Muzej Jugoslavije, 7–13.
- VODOPIVEC, Nina. 2020. „Our factory: textile workers' memories and experiences in Slovenia“. *Narodna umjetnost*, vol. 57/1:51–70. DOI: <https://doi.org/10.15176/vol57no103>
- WÆVER, Ole. 1992. „Nordic nostalgia: Northern Europe after the Cold War“. *International Affairs*, vol. 68/1:77–102. DOI: <https://doi.org/10.2307/2620462>
- ZAKHAROVA, Larissa. 2013. „Everyday life under communism: practices and objects“. *Cairn.info*, URL: https://www.cairn-int.info/article-E_ANNA_682_0305--everyday-life-under-communism-practices.htm# (pristup 4. 2. 2020.).

Reana Senjković

The article examines different interpretations of "post-socialist/post-communist nostalgia" by comparing them with interpretations of "nostalgic feelings and practices" in Western Europe and the United States. Likewise, it compares statements about the past and present of work and employment that were recorded by researchers in Western Europe and the United States with those collected by TRANSWORK project researchers through extensive field research in Croatia. On the basis of this comparison, it suggests that a scientific interest in "nostalgia" in "Eastern European" countries – that is commonly interpreted as a desire to understand unexpected disappointment in life "after socialism" or, in just a few of the relevant scholarly articles, as an expression of a post-imperial symptom that uses nostalgia to Orientalize the European East – could also be seen as an effort in defending the neoliberal regime (of labor).

Keywords: *nostalgia, labour, employment*

Articles published in this journal are Open Access and can be distributed under the terms and conditions of the Creative Commons license Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)